

Dawletbiyke Amaniyazova

QMU, Lingvistika Qaraqalpaq tili 1-kurs magistrant

Qaraqalpaq xalqı dástanlarǵa oǵada bay xalıq bolıp esaplanadı. Solardıń ishinde ataqlı Qurbanbay jıraw repertuarınan orın alǵan "Er Qosay" dástanı óziniń tematikası, tillik ózgeshelikleri jaǵınan ayırıqsha orın iyeleydi.

Dástannıń izertleniwı boyınsha O.Bekbawliev maqalasında birqansha bahalı maǵlıwmatlardı keltirip ótedi. "Dástannıń milliy versiyaları qaraqalpaqlardan tısqarı, qırǵız, qazaq, noǵay xalıqlarında ushırasadı. Olardıń hámмесiniń mazmunı hám syujetinde eldi basqınshı jawlardan qorǵaw, sırtqı jawlarǵa qarsı urıs teması jetekshilik qıladı" [1.120]. Avtor bul maqalasında "Er Qosay" dástanınıń tek qaraqalpaq folklorında emes, al óziniń milliy versiyasına iye bolǵan basqa xalıqlarda da arnawlı túrde úyrenilmegenligin aytıp ótedi. Qaraqalpaq ádebiyatında belgili ádebiyatshı, professor S.Bahadirova da "Er Qosay" dástanı boyınsha salıstırmalı izertleydi [2].

Ótken ásirdeń 60-70-jıllarınan baslap qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń tillik ózgesheliklerin úyreniw boyınsha dáslepki ilimiy izertlewler alıp barılıp, birqansha maqalalar, miynetler jariq kóredi. Ğárezsizlik jıllarında dástanlardıń tili boyınsha monografiyalıq baǵdarda jumıslar islendi. Atap aytqanda, Sh.Ábdinazimovtıń "Qırq qız" dástanınıń leksikası"[3], A.Abdievtıń "Alpamıs dástanınıń" leksikası" [4] boyınsha kandidatlıq dissertaciýaları lingvofolkloristika iliminiń rawajlanıwına qosılǵan úlken úles bolıp tabıladı.

O.Bekbawlievtıń "Er Qosay" dástanınıń tillik ózgesheliklerine itibar qaratıp, dástanda qollanılǵan teńewler boyınsha jazǵan maqalası [5] dıqqatqa ılayıq. Bul maqalada teńewlerdiń tutqan ornı, obraz jasawdaǵı stillik xızmeti, dástannıń tillik kórkemligin asırıwdaǵı áhmiyetin ashıp beredi.

Biz bul maqalamızda dástannıń leksikalıq quramın úyrenip shıqtıq. "Er Qosay" dástanınıń leksikalıq quramında sinonimler, antonimler, frazeologizmler, gónergen sózler t.b júdá sheberlik penen qollanılǵan. Mısalı, dástanda sinonimler bir sózdi qayta tákirarlamay, pikirdi obrazlı etip jetkerip beriwde stillik boyaw xızmetin atqarıp kelgen. Sinonimlerdiń grammatikalıq dúzilisine qaray leksikalıq sinonimler kóp ushırasıp, jup sóz túrindegi, feyil sózlerden bolǵan sinonimlerdi tómendegi qatarlardan kóriwimizge

boladı: Qalmaqlınıń **patshası**, Toqtapolat **xanı** edi [7.313]; Men ayrıldım eki birdey **sultannan**, Men jalǵızdıń sizge aytar arzı bar [7.313]; Atasız qalǵan **tóremen**, Aqıl dep kimge eremen [7.318]; Bunda xan, patsha, sultan, tóre sózleri óz-ara leksikalıq sinonimler qatarın dúzedi. Tóre sózi "xan tuqımı" degen mánisti bildiredi. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde "eski jámiyette basqarıwshı, biylewshi adam, aqsúyek" dep táriyp beriledi. Sultan sózi bolsa musulman mámleketlerinde ámir, patsha mánisin beredi. Qızın **jesir-tul** etip, Ulnı jumsap qul etip [7.313]; Bul qosıq qatarlarında jesir-tul jup sózleri óz-ara sinonim bola aladı. Bul eki sózde kúyewi ólgen hayal degen mánini ańlatadı. ...qalmaq balańdı gelle eter, menińdeyin muńlını qarap eter, dep uyqıdan turǵansha **másláhátti quradı** [7.320]; Sol waqtında Álewshe, Baba menen ekewi oylasıp **keńes saladı** [7.320]. Bunda másláhát qurıw, keńes salıw sózleri feyil sinonimler bolıp, oylasıw, keńesiw mánisinde jumsalǵan.

Batır edim **qıranlar**, Izimde qaldı dúnya-mal [7.317]; Qanlı ózektiń aldında, **Áskerlerge** sóyledi [7.315]; Bul mısaldaǵı qıran sózine qaraqalpaq tilinin túsindirme sózliginde "tez bayqaytuǵın, er-júrek, algır, qaytpas, batır" degen táriyp berilse de, bul jerde ásker mánisinde qollanılǵan. Bunı biz T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasına kirgen "Túsiniksizler" romanınan bilemiz. Romannıń bas qaharmanı Ernazar alakóz qaraqalpaq xanlıǵın dúzbekshi bolıp, óz áskerlerin nóker yaki ásker dep emes, "qıran" dep ataydı. Usıǵan baylanıslı joqarıdaǵı mısaldaǵı eki sózdi sinonim retinde qarawǵa boladı.

Dástanda leksikalıq antonimler de júda jiyi qollanılıp, siyrek jaǵdaylarda kontekstual antonimlerdi ushıratamız. Bunı tómendegi mısallardan kóriwge boladı: Noǵaydıń **azlaw** kúnińde, Qalmaqlardıń **kóbinde** [7.313]; **Aldına** jıǵılar bolsa, Astındaǵı tulparı, Jalı menen súyedi. **Keynine** jıǵılar bolsa, Quyırǵı menen súyedi [7;317]; **Aqshamı-kúndiz** aydadı, Joldı baslap Er Kókshe [7.317]. Bunda qollanılǵan leksikalıq antonimler az-kóp muǵdarlıq, aldına - keynine orınlıq, aqsham-kúndiz jup sóz túrinde antonim sózler waqıtlıq mánilerde qarama-qarsı qoyılǵan. Sharap berdiń bayǵa **sırlı** ıdısta, Maǵan usınǵanıń bir **sınıq** tabaq [7.339]. Bul mısalda qollanılǵan sırlı hám sınıq sózleri tek kontekstte ǵana qarama-qarsı mánide jumsalıp tur, al olardı jeke túrinde alıp qaraytuǵın bolsaq olar antonimlik qatardı dúze almaydı.

Dástanda jeke-siyrek omonimler de ushırasadı: Bul qalanıń **atların**, Eńbekshil dep qoyadı [7.313]; Qalmaqlınıń **atların**, Baylap taslap ketedi [7.315]; Dáslepki mısalda qollanılǵan at sózi at (isim) mánisinde yaǵnıy sol jerdegi orıńǵa qoyılǵan menshikli attı bildirse, ekinshi mısaldaǵı ǵápte at (haywan túri) jılqı mánisin bildirip keledi. "Er Qosay"dástanında áskeriy qural-jaraqlarǵa, áskeriy lawazımlarǵa baylanıslı gónergen sózler kóbirek ushırasadı: Batır tuwǵan Er Kókshe, Ján-jáǵına qaradı, **Sarı jaydı** qolǵa

aladı [7.315]; Qosa bir sırnay tarttırıp, **Záńbirekti** arttırıp [7.315]; **Sawıtın** kiyip Er Qosay, Attıń beline minedi [7.325]; Altmısh eki ámeldar, Jetpis eki **móhirdar** [7.325]. Mısallardaǵı sarı jay (oq jay), záńbirek sózleri sol dáwirdegi áskeriy qural-jaraq atamaların bildiredi, sawıt-deneni nayza, oq, qılısh soqqısınań saqlaw ushın kiyiletuǵın, temirden islengen yaki polat sımnan toqılǵan áskeriy kiyim. Móhirdar bolsa burınǵı waqıtları patshanıń mórin saqlaytuǵın adamnıń hámeliniń atı. Gónergen sózler tiykarınan táriyxıy shıǵarmalarda, dástanlardıń tilinde jiyi qollanıladı.

Frazeologizmler tildiń qaymaǵı, pikirdiń emocional-ekspressivligin támiyinleytuǵın til quralları. Dástanda frazeologizmler ayrıqsha ornı iyeleydi: Batır ketip baratsa, **Qabaǵınan qar jawıp**, Awılınıń tusında [7.337]; Atańa nálet Qablannıń, **Eki kózi jaynadı** [7.316]; Ózim nashar aqılsız, Íqlas penen **qulaq qoy**, Taǵı da keńes beremen [7.337]. Mısallardaǵı qabaǵınan qar jawıw-ashıwlanıw, eki kózi jaynaw, qulaq qoyıw-tıńlaw mánisin ańlatadı da, sońǵı gáptegi qulaq qoyıw frazeologizminiń ornına tilimizde kóbirek qulaq salıw, qulaq túriw sıyaqlı variantları qollanıladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı "Er Qosay" dıń leksikalıq quramın úyrene otırıp, onda qollanılgan leksikalıq birliklerdiń ornı ayrıqsha ekenligin aytıp ótiw lazım.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Bekbawliev O. Qaraqalpaq xalıq dástanı "Er Qosay" hám onıń izertleniw máseleleri // ÓzRIAQQb "Xabarshısı" jurnalı, 2023, N° 3.
2. Bahadirova S. Qaraqalpaq xalıq dástanı "Er Qosay" hám qırǵız xalıq eposı "Manas" ortasındaǵı baylanıs // ÓzRIAQQb "Xabarshısı" jurnalı, 2001, N°1-2.
3. Abdinazimov Sh.N. «Qırq qız» dástanınıń leksikası: filol. i. kand. ...diss. - Nókis, 1992.
4. A.Abdievtnıń "Alpamıs dástanınıń leksikası" filol. i. kand. ...diss. - Nókis, 2010.
5. Bekbawliev O. "Er Qosay" dástanında teńewlerdiń qollanılıwı // Ilim hám jámiyet jurnalı, 2025, N° 7.
6. Jirmunskiy V.M. Тюркских героический эпос.- Л.: Наука, 1974.
7. Qaraqalpaq folklorı. Júz tomlıq. 20-tom. -Nókis: Ilim, 2010.